

OSMANLI ARAŖTIRMALARI

XIII

NeŖir Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XIII

İstanbul - 1993

yahudilerin rolleri incelenmektedir. Burada cemaatte meydana gelen sosyal değişimler, modernleşme süreçleri, hahambaşının İstanbul'daki merkezleşme çabaları, bütün yahudi guruplarını kendine bağlama yolundaki faaliyetleri, eğitim durumları, nüfusları üzerinde durulmaktadır. Ayrıca eğitimin modernleşmesi, AIU'nin fonksiyonu, açtığı şube ve okullar da konu edilmektedir. Bu son bölüm Batılılar tarafından medeniyet yoksunu olarak küçük görülüp horlanan Osmanlılar'ın 1892'deki 400. yıl kutlamalarının bu çerçevede içindeki anlam ve önemine dikkat çekilerek bitirilmektedir.

Yukarıda ana hatlarıyla tanıtılan beş bölüme ilâveten bir de geniş kronoloji (14 sayfa) ve seçme bibliyografik künyelerin yer aldığı, genel bir netice kısmının ihmal edilmediği kitapta müteselsil olarak devam eden dip notları topluca sonda yer almakta ve ilmi iddiasından çok iyi bir derleme özelliği taşıması ise bu zaafı bir ölçüde örtmektedir. Ancak kitap rahat uslubu ile Osmanlı Sefaradlarının 400 yılı aşkın tarihlerinin güzel bir değerlendirilmesi olarak dikkati çekmektedir.

Feridun M. Emecen

Stanford J. SHAW, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Macmillan Academic and Professional Ltd., London, Hong Kong 1991, XIII+380 s., 4 resim.

Osmanlı tarihi üzerinde yaptığı incelemeleri ile tanınan S.J. Shaw'un bu son çalışması, İspanya yahudilerinin Osmanlı ülkesine gelişlerinin 500. yılı faaliyetleri çerçevesinde hazırlanmış olup Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tebaası yahudi cemaatleri hakkında genel bir derleme niteliği taşımaktadır. Eser, 500 yıl dostluk ve kardeşlik içinde yaşamış bulunan Türkiye Cumhuriyeti yahudi ve müslüman Türklerine adanmış bulunmaktadır. Beş bölümden oluşan kitabını, Osmanlı tarihi üzerinde Türkiye, İngiltere, ABD ve Fransa arşivlerinde ve kütüphanelerinde yaptığı 35 yıllık çalışmalarının bir ürünü olarak takdim eden Shaw'un uzun bir teşekkür listesinden sonra, Osmanlı yahudilerinin niçin ilgi çektiği ve çalışmaya değer bulunduğu sorularını sorarak başladığı bu eserin ilk bölümünün baş tarafında, Osmanlı idaresi altındaki yahudi cemaatleri (Roman, Aşkenazi, Sefarad) üzerindeki incelemelerin, onların nasıl organize oldukları, değişik kültürlerini nasıl birbirleriyle bağdaştırabildikleri, gelenekleri, yeni göçmenlerin topluma nasıl ayak uydurabildikleri ve adapte olabildikleri, yeni hayat tarzlarının eski yaşayışları hakkında neler verebileceği gibi konuları araştırmaya yönelik olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Avrupa'dan kovulan yahudilerin niçin başka yere gitmeyip de Osmanlı ülkesine geldiklerini soran müellif, bunun cevaplarının Osmanlı idarecilerinin tavri, idare anlayışı, Osmanlı yahudilerinin teşkilâtları, refah durumları, idarecilerle olan münasebetleri üzerinde yapılacak araştırmalarda yattığını yazdıktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu ile yahudilerin kaderinin birbirine paralel bir gelişme gösterdiğini, fakat zamanla XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Avrupalı iktisadî ve siyasî güç odaklarının devreye girmesiyle, Osmanlı tebaası hıristiyanların nüfuz kazandığını ve bir "anti-semitizm" başladığını, giderek yahudilerin iktisadî ve siyasî nüfuslarını kaybettiklerini belirtir. Bununla birlikte Osmanlı topraklarının XIX. asırda bile yahudiler için emin bir melce olarak görüldüğünü, Avrupa'da dinî ve siyasî baskıya uğrayan yahudi guruplarının göçlerinin 1930'lu yıllara kadar uzun bir süreç içinde zaman zaman sürdüğünü; modern Türkiye'nin teşkilindeki rollerinin, yüzyıllar boyu Osmanlı idaresi altında edinmiş oldukları tecrübelerin kıymetini keşfetmeyi sağlayacak bir anahtar vazifesi gördüğünü beyan eder. Bütün bu ifadelerle de kitabın yazılış gayesini ortaya koyar.

Yahudilerin Avrupa'daki durumları ile İslâm devletleri idaresi altındaki yaşayışlarını özetleyen yazar, bu giriş mahiyetindeki kısımda, Osmanlı Devleti'nin doğusunda yahudilerin tavrını izaha çalışır, onların mesclâ Bursa'nın fethinde yardımcı olduklarını, Osmanlı padişahlarının onları Bursa Edime gibi merkezleri kalkındırmada kullandıklarını, yeni fethedilen Sırbistan ve Bosna topraklarına Avrupa'dan kaçan yahudileri (Aşkenazi) yerleştirdiklerini ifade eder. İstanbul'un iskanındaki ve imârındaki rollerine de temas ederek o dönemde yaşamış yahudi tarihçi ve din adamlarının yazdiklarından örnekler verir.

Osmanlılar'ın altın çağının Osmanlı yahudilerinin de altın çağı olduğu belirtilen ikinci bölümde, genel olarak yahudi nüfusu üzerinde durulur. XVI. yüzyılda Osmanlı şehir merkezlerinde bulunan yahudi nüfusuna dair verilen bilgiler Epstein'in kitabına dayanmaktadır. Ancak Show yahudiler için hane birimini "yedi" gibi yüksek bir sayı ile hesaplamıştır. Bu yüzyıldaki yahudi nüfusunu ise 150.000 olarak tahmin eder. İspanya'dan sürülenlerin kesin sayısının bilinmediği, ayrıca Orta Avrupa'dan kalabalık yahudi guruplarının geldiği dikkate alınırsa, bunlar hakkında Tahrir defterleri üzerin-

de daha sağlıklı bir çalışmaya hâlâ ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Tesbit edilecek rakamlar asgari de olsa nüfus hacmi hakkında doğru tahminler yapmaya, verilen rakamları kontrol etmeye imkân sağlayacaktır. Bu bölümde Osmanlı idaresi altındaki yahudilerin cemaat organizasyonları, dinî statüleri belirtilirken onların Rum ve Ermeniler gibi bir otorite etrafında birleşmeyip cemaat gurupları halinde kaldıkları açıklanır, Osmanlı "*millet sistemi*"ne temas edilir. Askenazi ve Sefaradların cemaat sistemine ve bütünleşme, kültürel birlik, dil durumuna değinilip sinagogları, binaları, teşkilâtları uzun uzadıya anlatılır. Ayrıca gündelik hayatları, giyim-kuşamları, diğer hıristiyan guruplarla ilişkileri, iktisadî ve sosyal bünyeleri, Osmanlı sarayı hizmetinde bulunan hekimler ve bankerlerin rolleri de konu edilir. II. Selim zamanında güçleri artan yahudi bankerler, İspanya ve Portekiz'den geldikten sonra güçlerini birleştirebilmişlerdir. Yazar bunların bazılarını başlıklar altında anlatır (Mesclâ, Mendes ve Nasi, Solomon ben Nathan Aşkenazi, Ester Kira, Solomon ben Yaeş). Bu bölümde verilen bilgilere göre, yahudiler genellikle boyacılık, ayakkabıcılık, metal işçiliği, kuyumculuk, dericilik, çilingirlik, kasaplık gibi meslek dallarında uzmanlaşmışlar, rahatça ticaret yapma ve dolaşma hakkına sahip olmuşlar, sadece ticaret ve sanat dallarında değil ziraat sahalarında da çalışmışlardır. Ancak bu sonuncu keyfiyetin genellikle ana iskân merkezlerinde toplanan yahudi cemaatleri arasında iş ve faaliyet sahası olarak çok fazla önemi olmadığı, hiç olmazsa XVI. yüzyıl için söylenebilir.

Shaw'a göre yahudi "*altın çağı*" ikiyüz yıl sürmüştür. Bu tarihten yani 1700'lerden sonra yahudi bankerlerin rolü azalacak ve yerlerini daha enerjik Ermeni ve Rumlar alacaktır. Bunda hıristiyan anti-semitizminin Avrupalı diplomat ve tüccarlarının desteklenmesinin de rolüne temas eden müellif, üçüncü bölümü yine bilinen bir başlıkla (XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı yahudilerinin çöküşü) isimlendirir. Bu çöküş, Osmanlı Devleti'nin buhranlı yılları ile parçellik arz etmektedir ve yazar burada Osmanlı iç dinamiklerinin zaafı, idarî çekişme, isyanların menfi rolleri yanında Osmanlı şehirlerinde iktisadî gerilemeyi de gözönüne alır. Halbuki yapılan araştırmalar, XVII. yüzyılda Osmanlı şehirlerinde sanıldığı gibi önemli boyutlara ulaşan bir gerilemenin olmadığını ortaya koymuştur. Yazarın da uzun uzadıya üzerinde durduğu Avrupa anti-semitizminin rolünün gerçekte oldukça önemli olduğu söylenebilir. Aslında merkantilist anlayışlar, sadece yahudileri değil müslümanları da etkilemiştir. Öte yandan bu yüzyılda Osmanlı devlet idaresini tesiri altına alan dinî anlayışın gayri müslimler, özellikle de yahudiler üzerindeki etkiler de incelenmesi gereken bir başka önemli konuyu oluşturmaktadır. Bu çerçevede içinde Sevi hareketinin ortaya çıkışı tesadüfî olmamalıdır. Bu iktisadî çöküşün kültür hayatındaki canlılığı gözlemediği de yazarın ifadelerinden anlaşılmaktadır.

XIX. ve XX. yüzyılları Osmanlı yahudilerinin yeniden canlanma dönemi olarak niteleyen Shaw, bu konuya ayırdığı dördüncü bölümde Tanzimat reformu ve tesirlerini ele alarak konuya girmektedir. Yahudi cemaatin yeni bir organizasyona kavuşup başhahamlık müessesesinin restorasyonunun yapıldığını belirtildiği bir kısımda, başhahamların tayini ve görevleri, diğer hahamlar üzerindeki otoritesi meselesi, muhakeme ve düzenleyici rolü, hükümet ile ilişkilerine değinilmektedir. Yine burada Başhaham Hayim ha-Cohen'e (1854-1860) verilen 26 Temmuz 1854 tarihli beratın çevirisi de yer almaktadır. Burada önemle üzerinde durulan bir başka husus, "*Alliance Israélite Universelle*"dir. Dinî meclisler ve ruhanî temsilcilikler kurulması ve çalışması belirtilirken, Osmanlı yahudi cemaatlerinin sekiz ruhanî bölgeye ayrıldığından bahsedilir. Bunlar İstanbul dışında, Bursa, Bağdad, Edime, İzmir, Selanik, Kahire, İskenderiye ve Kudüs'tür. XIX. yüzyılın sonlarına doğru bunlara Saraybosna, Sofya, Şam, Yanya, Musul, Trablusgarp, Beyrut ve Halep de eklendi. Öte yandan Kırmın harbini takip eden yıllarda Batı Avrupalı sermaye sahipleri, yahudilerin iktisadî durumlarının yeniden iyileşmesinde önemli roller oynamışlardır. Tanzimat dönemi buna yardımcı olmuş, böylece çöküş yerini yeniden toparlamaya bırakmış, nüfuslarında da belirli bir artış görülmüştür. Bu iyileşmenin kültürde de görüldüğünü ifade eden müellif, yahudi matbûat hayatına geniş yer verir. Bu yüzyılda bir başka önemli nokta olan milliyetçilik akımları ve yahudilerin durumu konu edilir ve "*Zionist*" akımına yer verilir. II. Abdülhamid döneminde yahudilerin durumlarına ayrı bir başlık açılmıştır. Buradaki başka bir önemli konu da I. Dünya Harbi, Türk İstiklâl Harbi yıllarında yahudilerin tavrıdır. Özellikle İstiklâl Harbi sırasında, işgal sahalarındaki yahudilerin türlü şekillerde yaptıkları yardımlardan örnekler veren yazar, Yunan işgalindeki Batı Anadolu bölgesinin birçok şehrinde müslümanlar yanında yahudilerin de dükkânlarının, işletmelerinin, evlerinin, mâbedlerinin yakılıp, tahrip edildiğini, çoğunun bu sırada müslümanlar gibi kaçmak zorunda kaldığını anlatır. Bu söz konusu bölgedeki nüfusun azalmasına yol açmış; işgal sona erdikten sonra gidenlerin çoğu bir daha geri dönmemiştir. Bu kısımda verilen bilgiler özellikle Türk okuyucular için ilginçtir.

Türkiye Cumhuriyeti dönemine ayrılan bölüm Lozan antlaşması ile yahudilere azınlık statüsü

verilmesiyle başlar ve Cumhuriyetin ilk yıllarında toplam nüfuslarının 81.872 olduğu belirtilir. Özellikle İstanbul'da toplanan yahudilerin yerleşme alanlarına ve sayılarına temas edildikten sonra, yine kültürel faaliyetler eğitim-öğretim durumları ve nihayet II. Dünya Savaşı ve sonrası yaşananlar, 1993'teki yeni göç ve tesirleri konu edilir. Türkiye'ye kaçan yahudi asıllı ilim adamları yanında, savaş sonrası varlık vergisinin cemaat üzerindeki tesiri üzerinde de durulur. Bu bölüm 500. yıl vakfının kuruluşu ve faaliyetlerine ayrılan kısa bir pasajla sona erdirilir.

Ekler kısmında başhahamlar listesi, XIX. yüzyılda nüfus durumu ile ilgili detay tablo, 1927-1965 arası şehirlerde yaşayan yahudi nüfusunu gösteren listeler bulunan, metne ait notların sonunda verildiği, bununla birlikte oldukça ayrıntılı bir bibliyografyanın yer aldığı (43 sayfa) kitabın genel olarak klasik sistem çerçevesinde kronolojik düzen içinde nisbeten iyi planlanmış bir görüntü arz etmekte olup Osmanlı yahudileri için temel bir başvuru kaynağı olma özelliğine sahiptir.

Feridun M. Emecceci

Jens Peter LAUT/Thomas SORGE, *Kleinasien im 17. Jahrhundert nach Evliya Çelebi*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1992, Tübinger Atlas des Vorderen Orients (TAVO), B IX 8, 2 harita.

Materialien zu Evliya Çelebi dizisinin ilk kitabı olarak Dr. Ludwig Reichert Yayınevi tarafından Wiesbaden'de 1989'da Jens Peter LAUT'un bir kitabı yayınlanmıştır: *Erläuterungen und Indices zur Karte B IX 6. Kleinasien im 17. Jahrhundert nach Evliya Çelebi*. 248 sayifelik bu eser Önsöz (s. 9-14), Çevri-yazı ve dizinin alfabetik düzeni (s. 15-19), Giriş (s. 21-61), Yer adları (s. 63-188), Ziyaretgâhlar (s. 189-238) dizinlerinden, Kısaltma listesi (s. 239-240) ve Kaynaklar (s. 241-248) kısımlarından oluşmakta idi. Yazar, J.P. LAUT "*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*"ne göre Kültür Tarihi ve yer isimleri verilerini gösteren bir haritanın yapılması şimdiye kadar arzu edilen bir husustu" şeklindeki ifadesi ile gayesini açıklamaktadır (aynı eser, s. 34). Bu maksatla *Seyahatname*'nin basılmış metinlerini, Zuhuri Danışman ile Mümin Çevik ve arkadaşları (Tevfik Temelkuran ve Necati Aktaş) tarafından yapılan sadeleştirilmiş Evliya Çelebi metinlerini, İsmet Parmaksızoğlu derlemelerini kullanmış, Topkapı Sarayı Bağdat Köşkü T.Y. 305'ten de Prof. Kreiser vasıtası ile kısmen faydalanmıştır. Bu arada Joseph von Hammer'in İngilizce tercümesinden (*Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century, by Evliya Efendi*, London 1834-1846, 2 cilt) de uzak kalmamıştır.

Jens Peter LAUT haritalarını Haziran 1987'de tamamlamış, iki sene sonra, yani 1989'da yukarıda bahs olunan *Erläuterungen...* yayınlanmıştır; lakin iki haritanın basımı tam beş sene sürmüştür, ancak Haziran 1992'de ilim âleminde arz olunabilmiştir.

Haritalar Evliya Çelebi'nin Rumeli'de yaptığı sekiz, Anadolu'daki oniki seyahatine aittirler. 41x52 cm. boyutlarındadır. Bunlardan ilki Anadolu'da Kızılırmak nehri'nin batısındaki yolculuklara dairdir. (Westteil), ikincisi ise aynı nehrin doğusunda kalan sahadakilerini göstermektedir (Ostteil). Birincisinin sağ tarafında üstte, alt-alta İstanbul ile İzmir çevresine ait iki, ikincisinin sağ üst yanında ise Merzifon yöresini kapsayan bir ufak harita vardır. Haritaların bulunduğu kartonun sol yanındaki 17 cm.lik sütunda pek çok işaretler ve bunlar hakkında açıklayıcı izahlar vardır: isim şekilleri, yaklaşık olarak etnik çoğunluğa ait yerleşim birimleri, etnik ve dini guruplar, tımar sistemi, dini yapılar (tarikatlere ait tekkeler, zaviyeler, manastır ve kiliseler, ziyaretgâhlar, vakıflar vs.), yerleşim birimlerinde hane sıklığı (100'e kadar, 101-500, 501-3000, 3000'den fazla cv) ve kadınlıklar, yayla, dağ, nehir, köprü, geçit, ada ve benzeri şeyler. Evliya Çelebi'nin yirmi yolculuğunun güzergâhı ayrı birer renkle işaret olunmuş, bunlarla ilgili izahat hem yanında verilmiş, hem de uğradığı yerleri birleştiren oklara da adedi yazılmıştır. Böylelikle haritalardan faydalanacaklara sonsuz imkânlar yaratılmıştır. Şüphe yok, haritalardan yararlanılırken de LAUT'un *Erläuterungen...*'inden de istifade etmek araştırmalarda yeni ufuklar açılması bakımından elzem olmaktadır; çünkü bu eserde de LAUT'un kullandığı seyahatname yayınları ve yazmasındaki yer ve kişi dizini vardır. Haritalarda *Seyahatname*'de, geçen 1141 yer adı bulunmakta olup, bunlardan yalnız 330'u yeri iyi tesbit edilemediğinden haritaya takribi olarak yerleştirilmiştir.

Jens Peter LAUT'un hazırladığı, Thomas SORGE'nin kartograf olarak mükemmel bir şekilde gerçekleştirdiği bu, birbirini tamamlayan iki harita *Seyahatname*'deki kitabı bilgilerin nasıl görsel halde sunulabileceğinin eşsiz bir nümunesi olmuştur. Böyle bir çalışmayı desteklediği için Deutsche